

ZARİF BEŞİRİ'NİN 1931 TARİHLİ "UYGUR EDEBİYATI" ADLI ESERİ

Bülent BAYRAM*

Öz: Zarif Beşiri Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusya dönemlerinde eser vermiş bir Tatar yazardır. Sırasıyla Çuvaş edebiyatı, Özbek edebiyatı ve Uygur edebiyatları üzerine yazmış olduğu eserler, modern dönemde ayrı yazı dilleri ile temsil edilen bu toplulukların edebiyat tarihi için de önemlidir. Makalede ele alınacak olan Uygur Edebiyatı adlı eser diğerleri ile kıyaslandığında en hacimsiz olanıdır. Çarlık Rusyasından Sovyet dönemine geçiş döneminin eserleri olarak yeni dönemin ideolojik etkileri eserde dikkat çeker. Yine de eser Türk boylarının edebiyat tarihçiliği bakımından önemlidir. Eserde Uygur edebiyatı genel bir bakış ile ele alınmış ve dönemin ünlü edebiyatçılarından örnekler verilmiştir. Makalede Uygur Edebiyatı adlı eser bu çerçevede değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Zarif Beşiri, Uygur edebiyatı, Uygur edebiyat tarihi, Uygurlar, Zarif Beşiri ve Uygurlar

Zarif Bashiri's Work "Uighur Literature", Dated 1931

Abstract: Zarif Beshiri is a Tatar writer who wrote during the times of Tsarist Russia and Soviet Russia. His works on Chuvash, Uzbek and Uighur literatures, respectively are also important for the literary history of these communities, which are represented by separate written languages in the modern period. Uighur Literature, which will be discussed in the article, is the shortest one compared to others. The ideological effects of the new period draw attention in his book as the works of the transition period from Tsarist Russia to the Soviet period. However; the books are essential works in terms of literary historiography of the Turkic tribes. In the work, Uighur literature was handled with an overview and examples from the works of famous writers of that time. In the article, the work called "Uighur literature" will be evaluated within this framework.

Keywords: Zarif Beshiri, Uighur literature, history of Uighur literature, Uighurs, Zarif Beshiri and Uighur literature

Giriş

Türk Dünyası, tarihin her döneminde çeşitli sebeplerle dinamik bir yapıya sahip olmuştur. Dinî, siyasi, kültürel, askerî hareketliliğin olmadığı bir dönemi göstermek neredeyse imkânsızdır. Bütün Türk coğrafyasını etkilemekle birlikte 20. yüzyılın 1940'lı yıllarına kadar olan süre zarfında izleri belki de yüzlerce yıl devam edecek olan büyük değişim sürecini Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türkler de geçirmiştir. Rus devletinin Çarlık döneminde Türk coğrafyası üzerine temellerini atmış olduğu politikalar, büyük oranda 1917 yılında gerçekleşen Sovyet Devrimi ile birlikte yeni bir döneme girmiştir. Rusya'nın Müslüman Türkleri arasında bu dönemde Kazan merkezli başlayan Ceditçilik hareketi çevresinde gelişen basın yayın faaliyetlerinin de katkısıyla Tercüman, Şura gibi süreli yayınlarda takip edebildiğimiz bir bütünlükten bahsetmek mümkündür. Ancak bu dönem aynı zamanda Türk coğrafyasının boy adları temelinde yeni ulusların inşası sürecinin de sistemli bir şekilde devam ettiği tarihî bir zaman

* Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türkoloji Araştırma Enstitüsü/ KAZAKISTAN. Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli / TÜRKİYE. E-posta: bulentbayram01@hotmail.com, ORCID NO: 0000-0001-7284-9579

dilimidir. Bu değişim sürecinden Uygur Türkleri de nasibini almıştır. Çin ve Rusya arasında kalan Uygur Türkleri de bu değişim sürecini daha ağır bir şekilde geçirmişlerdir. Bu süreç halen de devam etmektedir. Türk dili ve tarihinin bir dönemine adını veren Uygur Türklerinin modern edebiyatı da bu dönemde yeni bir istikamette gelişmeye başlamıştır. Bu aynı zamanda yeni bir yazı dili ve edebiyat anlamına gelmektedir. Bu süreci iki yönüyle de yansıtan Tatar yazar Zarif Beşiri dönemin ilgi çeken eserlerine imza atmış ve *Uygur Edebiyatı* adlı bir çalışma kaleme almıştır.

Zarif Beşiri 5 Mayıs 1888 tarihinde o dönem Kazan vilayetine günümüzde ise Tataristan'ın Kaybiç rayonuna bağlı olan Çuti köyünde doğmuş ve 21 Ekim 1962 tarihinde Ufa'da vefat etmiştir. Hem Çarlık Rusyası hem de Sovyet Rusya döneminde yaşamış bir yazardır. Eğitim hayatında hem geleneksel hem de yeni usulle eğitim verilen mekteplerde eğitim gören Beşiri'nin edebî hayatında credit mekteplerinin etkisini çalışmalarında görmek mümkündür. Çarlık Rusyasının baskılarından bunalan dönemin birçok aydını gibi o da yenilikçi hareketleri yazdığı eserlerle desteklemiştir. Beşiri'nin yazın hayatı da oldukça çeşitlidir. Şiir, roman, hikâye, deneme türlerinde çok sayıda eser kaleme alır. Kazan Muhbiri, Çükiç [Çekiç], Yulduz [Yıldız], Vakıt [Vakit] Şura, Sadat gibi Tatar matbuatının önemli süreli yayımlarında çalışır, yazılar yayımlar. Çok üretken bir yazar olarak ardında çok sayıda eser bırakmıştır (bk. Galimov 2017; Bayram 2018a; 2019b). Beşiri'nin farklı edebî türlerde eserler veren bir edip olmakla birlikte onun Çuvaş, Özbek ve Uygur edebiyatları üzerine yazmış olduğu ve *Kürşi Halklar Edebiyatı* [Komşu Halklar Edebiyatı] üst başlığı ile yayımladığı eserler bu alanda yapılan çalışmalar için tarihî bir değer taşımaktadır. Ancak yaptığımız taramalarda dikkatimizi çeken husus; Beşiri'nin Çuvaş, Özbek ve Uygur edebiyatları üzerine kaleme almış olduğu bu eserlerin alanla ilgili çalışmalarda dikkate alınmadığıdır (bk. Zaman 1995; Ehmidi 1996; Kaşgarlı 2017). Bu sebeple onun bu eserlerinin literatüre kazandırılması adına metin neşri, tanıtma ve değerlendirme çalışmalarına başlanmıştır¹. Makalede ele alınacak olan *Uygur Edebiyatı* adlı eserin gerek Türkiye'de gerekse başka ülkelerde yayımlanan Uygur edebiyatı tarihi ile ilgili eserlerde literatüre sokulmamış olması onun dikkatten kaçtığını göstermektedir. Bu bakımdan eserin öncelikle ayrıntılı bir şekilde tanıtılması gerektiği fikrinden yola çıkılarak bu makale kaleme alınmıştır. Makalede *Uygur Edebiyatı* adlı eser çeşitli yönleriyle değerlendirilecektir.

Zarif Beşiri, Türk Dünyası ve Uygur Edebiyatı Kitabı

20. yüzyıl başı, Türk siyasî ve kültür coğrafyası açısından çok farklı meselelerin gündemde olduğu oldukça hareketli bir dönemdir. Gerek Osmanlı Türk gerekse Kazan merkezli Ceditçilik hareketi çerçevesinde siyasî ve kültürel alanda Türk Dünyasında ciddi değişmeler meydana gelmektedir. Türk coğrafyasının, günümüz ile karşılaştırıldığında, siyasî ve kültürel olarak günümüzdeki kadar birbirinden uzak ve parçalı olmadığını iddia etmek tartışmalara sebep olabilir ancak özellikle dil ve kültürel

¹ S. Galimov'un 2017 yılında yayımladığı *Literaturno-Hudojestvennoye i Publitsistiçeskoye Naslediye Zarifa Başiri* adlı kitabı 2012 yılında yayımladığı *Natsionalnoye v Tvorçestve Zarifa Başiri Na Materiale Oçerkov 'Çuvaşlar' (Çuvaşı) i Povesti 'Çuvaş Kızı Enise'* makalesi; Bülent Bayram'ın 2018 yayımladığı *Zarif Beşiri ve Çuvaş Edebiyatı (İnceleme-Metinler)* adlı kitabı ile yine 2018 yılında yayımlanan *Tatar Yazar Zarif Beşiri ve Edebiyat Tarihçiliği Üzerine Değerlendirmeler* adlı bildirisini ve 2019 yılında yayımladığı *Zarif Beşiri'nin Üzbek Edebiyatı Adlı Eseri: Bakış Açısı-İçerik İncelemesi* başlıklı makaleleri Zarif Beşiri'nin eserleri üzerine yayımlanmış en kapsamlı çalışmalardır.

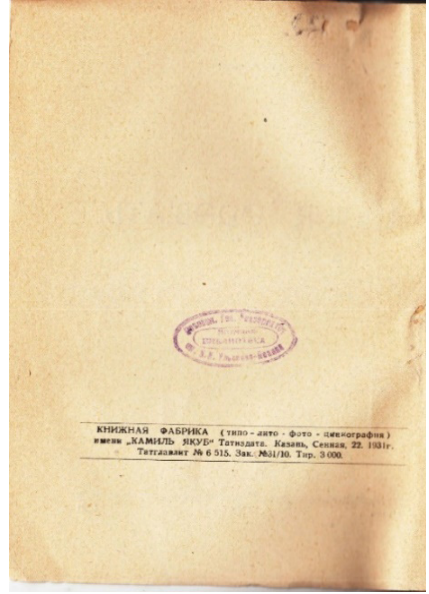
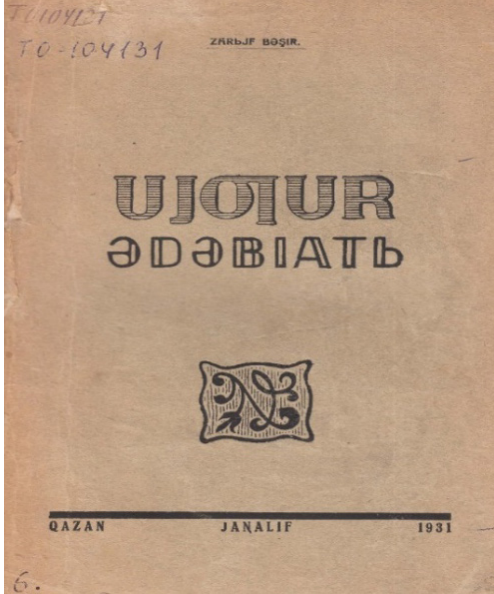
anlamda daha bütün bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Özellikle Osmanlı, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistanlı Türk aydınlarının birbirlerinin yazmış olduğu eserleri anlama ve yeni çalışmaları takip konusunda, günümüzden çok daha iyi durumda oldukları söylenebilir. Bu geniş coğrafyada Kazan Tatar Türklerine ayrı bir parantez açmak gerekir. Rusya Müslümanlarının siyasi, kültürel ve ekonomik olarak etkili grubu olan Kazan Tatar Türkleri özellikle Ceditçilik hareketinin merkezi konumunda olup eğitim, din, siyaset ve kültür alanlarında bütün Türk dünyasını etkileyen çalışmalara öncülük etmişlerdir (bk. Devlet 1998; Türkoğlu 2000; Maraş 2002). Yeni usul mekteplerinin açılması, dinî alanda yapılan yenilikler ve yeni yorumlar, ekonomik anlamda zenginleşme ve bu zenginleşmenin kültürel hayata yansımaları, matbuattaki gelişmeler ve bu gelişmelerin birçok Türk boyu için yapılan yayınlarla yeni bir dönemi başlatması, Şura ve Tercüman gibi süreli yayınların yayın politikalarıyla bir anlamda sadece yayımlandıkları bölgenin değil bütün bir Türk âleminin ortak yayın organına dönüşmesi büyük oranda Kazan / Tatar merkezli olmuştur. Bu bakımdan Zarf Beşiri'nin de bu bölgeden yetişmiş olması bir tesadüf değildir. Onun Çuvaş, Özbek ve Uygur edebiyatları üzerine yazmış olduğu eserleri Çuvaşlar dışında Özbek ve Uygurlar Tatarların yakın komşusu olmamasına rağmen *Kürşi Halıklar Edebiyatı* alt başlığı ile yayımlaması ve Tatarların komşusu diğer Rus, Mari, Udmurt, Mordvin gibi halkları bu seride zikretmemesi de dikkat çekicidir. Beşiri'nin bu tercihlerinin yetiştiği kültürel ortamlarla ilişkisi olmalıdır. Ancak onun eserlerini verdiği dönem Türk Dünyasında büyük değişikliklerin gerçekleştiği bir dönüm noktasıdır. Rusya Müslümanları, Rusya Türkleri gibi bütüncü adlandırmalarının, İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan gibi coğrafya adlandırmalarının; Türk, Türk-Tatar gibi genel adlandırmaların yerini boya dayalı adlandırmaların almaya başladığı bir dönemde Beşiri eserini yayımlamıştır. Bu bakımdan Uygur Edebiyatı da Beşiri'nin diğer eserleri gibi farklı yönleriyle dikkat çeken bir eserdir.

Beşiri *Uygur Edebiyatı* adlı eserini 1931 yılında Kazan'da yayımlamıştır. Ancak bu eserin yazımının 24 Kasım 1927 yılında Taşkent'te tamamlandığını eserin giriş kısmından öğrenmekteyiz. Eserlerin yazılış tarihleri ile basım tarihleri arasındaki farkın çeşitli sebepleri olabilir. Öncelikle 1927 yılında eserin tamamlandığını dikkate aldığımızda Sovyet rejiminin artık yavaş yavaş kendi sistemini oturttuğunu, Lenin'in ölümü sonrası Stalin'in uygulamaları ile farklı bir bakış açısının ortaya çıktığını ve bunun neticesinde sansür işlemlerinin etkisinin daha da arttığını düşünebiliriz. Çarlık Rusyası döneminde olan sansür çalışmaları Sovyet döneminde daha da sistemli ve yoğun hâle gelmiştir. Eserin yayımlanmasının gecikmesi bundan kaynaklanıyor olabilir. Ancak elimizdeki kaynaklarda bununla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Diğer yandan eserlerin yayımlanmasındaki gecikmeler ekonomik gerekçelere de dayanıyor olabilir. Bu gecikmelere ilişkin bilgiler belki de yazarın çoğu Kazan'da bulunan arşivinde yapılacak ayrıntılı çalışmalardan sonra ortaya çıkarılabilir. Ancak henüz kesin bir sebep ortaya koymak mümkün değildir.

Eserin Latin temelli bir alfabe ile Tatarca Türkçesinde yazılmış olması da bir başka dikkat çekici husustur. Bu da bir başka değişim sürecinin göstergesidir. Beşiri 1928 yılında yayımladığı *Çuvaş Edebiyatı* kitabını Tatar Türkçesinde ancak Arap alfabesi ile yayımlamıştı. Bilindiği üzere Tatar Türkleri 1926 yılında Bakü'de düzenlenen ve alfabe meselesinin uzun uzun tartışıldığı Türkoloji Kongresinin ardından yüzyıllar boyunca kullandığı Arap alfabesini bırakıp Latin alfabesine geçmişlerdir. Tataristan hükümetinin özel kararıyla 3 Temmuz 1927 tarihinde Tatar dilinin resmi alfabesi Lâtin

alfabesi olarak kabul edilir. Moskova’da çıkan Rusça Pravda gazetesinin 1 Mart 1928 tarihli sayısında Tataristan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesinin 1928 yılı Şubat ayı sonunda, bütün okullarda yeni Lâtin alfabesiyle öğretime başlanmasını ilke olarak kararlaştırdığı haberi verilir. Bu kararlardan sonra Tataristan’da Lâtin alfabesi ancak 1930’larda bütün alanlarda kullanılmaya başlanmış ve yerleşmiştir. Bu süreç 1940 yılında Kiril alfabesine zorunlu geçişle birlikte sona erecektir (bk. Şahin 2003).

Uygur Edebiyatı adlı eser de Latin harflerine geçişin ardından yayımlanmış ilk dönem eserleri arasında kabul edilebilir. Eserin *Kamil Yakup* matbaasında 3000 tirajla basıldığı bilgisi verilmektedir. Çalışmanın yayımlandığı yıl için bu tiraj oldukça yüksektir. Günümüzde benzer nitelikte bir eserin tirajı ile karşılaştırıldığında bu rakamın oldukça yüksek olduğu rahatlıkla anlaşılabacaktır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus daha vardır. Bu tiraj dönem için yüksek olmakla birlikte eserin yazılmış olduğu yıllar Türk dünyası dil açısından günümüzdeki kadar birbirinden uzak, aydınların birbirlerini anlamadığı bir dönem değildir. Tatar Türkçesiyle yayımlanmış olsalar da bu tür eserlerin hitap ettiği kitlenin sadece Tatar Türkleri olmadığını da dikkate almak durumundayız. O dönemde, Osmanlı, Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan’da Türkçe yayımlanmış eserler Türk Dünyasının başka coğrafyalarında yaşayan aydınlarca rahatlıkla okunabiliyordu. Bu sebeple o dönem basılan birçok süreli yayın ve kitap sadece kendi bölgesinde okunmak üzere yayımlanmamıştır. Zarif Beşiri’nin bazı eserlerinin de İstanbul kütüphanelerinde günümüzde tespit edilmesi bu durumun somut delilidir.

Zarif Beşiri'nin "Uygur Edebiyatı" adlı kitabının dış ve yayın bilgilerinin yer aldığı iç kapağı

Uygur Edebiyatı ve Zarif Beşiri

Uygur Türkçesi ve edebiyatı modern dönem çalışmalarında genel olarak tarihî Uygur Türkçesi döneminden başlatılarak incelenmektedir. Bu hususu hazırlanan ders kitapları ve edebiyat tarihlerinden gözlemlemek mümkündür. Uygur Türkçesinin tarihi gelişimini şu şekilde aktarılmaktadır: “Modern Uygur Türkçesi, Eski Uygur, Karahanlı

ve Çağatay Türkçesinden gelişmiştir. Yeni Uygur Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Çağatay Türkçesinin modern devamı niteliğindedir. Müşterek Orta Asya Türkçesi olan Çağatay Türkçesi, 1930'lu yıllara kadar Uygur Türkleri tarafından yazı dili olarak kullanılmıştır ve daha sonra merkezî ağız grubu içinde yer alan Ürumçi ağız yazı dili hâline gelmiştir.” (Çengel 2013: 142). Bu yaklaşım özellikle Türkiye’de yapılan çalışmalardaki genel eğilimi de göstermekle birlikte Uygur edebiyatının sınıflandırılmasında da benzer olan temel yaklaşımı yansıtmaktadır. Köktürk, Uygur, Karahanlı, Çağatay, Altınorda dönemine ait eserler modern Uygur edebiyatının kaynağını oluşturmaktadır. Tarihi Uygur Türkçesi döneminin ardından ortak Karahanlı dönemi ve artık birçok kaynaktan Orta Asya olarak zikredilen Türkistan’da yaşayan Türklerin ortak yazı dili Çağatay Türkçesinden sonra Uygur Türkçesi 1930’lardan itibaren Urumçi merkezli yeni yazı diline dönüşmüştür. 20. yüzyılın başındaki siyasi, kültürel alandaki söz konusu değişimler modern Uygur edebiyatının kuruluş ve gelişmesinin de önünü açmıştır.

Beşiri’nin eserinde yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda bir sınıflandırma söz konusu değildir. Bu durum, bu konu ile özel olarak ilgilenen bir araştırmacı olmamasından kaynaklanabilir. Onun Uygur ve Özbek edebiyatları ile ilgili çalışmalarını Türkistan’ın farklı şehirlerde çalıştığı dönemde elde ettiği malzemeler doğrultusunda kaleme aldığı eserler olarak da görebiliriz. Sınıflandırmasında bu durumu görmek mümkündür. Alan bilgisi ve kronolojinin göz önünde tutulmadığı karmaşık bir sınıflandırma yapmıştır. Çalışmada zaman zaman tarihî dönemlere, zaman zaman edebî alanlara (halk edebiyatı gibi) ya da siyasi ve ideolojik konulara göre bir sınıflandırma söz konusudur. Eser, yazarın Uygur edebiyatı tarihini kısaca ele aldığı giriş niteliğindeki *Eytip Üterge Kirek* adlı bölüm ile başlar. Beşiri, bu bölümün ardından Uygur edebiyatını şu başlıklar altında değerlendirmektedir: **1. Uygur Edebiyatının Göllengen Devri** [Uygur Edebiyatının Ortaya Çıkış Dönemi]. **2. Matur Edebiyatında Fitret Devri** [Sanatsal Edebiyatında Fetret Devri]. **3. Til Cuarlığı Megne Köçsizliği** [Dil Karışıklığı Anlam Zayıflığı]. **4. Uygurlarda Halk Edebiyatı** [Uygurlarda Halk Edebiyatı]. **5. Uygur Halk Edebiyatında Yana Bir Devir** [Uygur Halk Edebiyatında Yeni Bir Devir]. **6. Millî Burjuva Devri Edebiyatı** [Millî Burjuva Devri Edebiyatı]. **7. Oktyabr Edebiyatı hem Anın Köçleri** [Ekim Devrimi Edebiyatı ve Onun Güçleri]. Beşiri, sınıflandırmasında yer alan her bir başlığa ilişkin bilgiler vermektedir. Özellikle bazı dönemlerle ilgili olarak verdiği bilgilerin çok sığ olduğu görülecektir. Bu başlıkları açarken devrin sosyalist ideolojisinin etkilerini de açık bir şekilde ilk kısımdan itibaren görmekteyiz.

Beşiri, eserinin *Eytip Üterge Kirek* başlıklı giriş niteliğindeki bölümde Uygur edebiyatını öncelikle Tatar edebiyatıyla karşılaştırır. Ona göre, Uygurlar o dönem sosyalizm ile tanışmanın ancak eşliğinde oldukları için yeni konular ve şekiller açısından Tatar edebiyatını destekleyecek durumda değildir. Uygur edebiyatındaki bu geri kalmışlığın sebebi de Uygurların bir yandan Çin feodalizmi ile İngiliz emperyalizminin baskısı altında olmaları diğer yandan da sosyalizm ile henüz tanışmamış olmalarıdır (Beşiri 1930: 3-4).

ӨЈТӨР ҮТӨРГӨ КИРӘК

«Bu kşe әle haman da yz siksәnen sanbj ikәn» disәgez dјorsez, lәkin min bәtnnәj sanamaj da ytә almadym şul inde!..

Eş mnә şunnan tora:

Qulsqzqә totqan jәş ujqur әdәbiat, szgә sanqәtә әslәnyc, mәqnәsә, mәndәriçәsә jaqnnan bik az nәrsә birer, jә isә bәtnnәj birә dә almas. Kiñ rәyәstә ysep bara torqan tatar proletariat әdәbiatә әcen, jaңa әvrazlar, oşatular, jaңadan jaңa timalar—mauzuqlar aqtarbp cоjaru cişmәsә vula almas—aıf.. Monş baştan uq әjтep qujim, cәnki ujqurlar tulajbm alqanda sotsializm tәzelesә, kul'tura rivolytsiәsә digән mәs'әlәlәр әstndә tora torqan ber xalq tygel әle. Tulajbm alqanda, ujqur xalq, әle Oktәbr taңına jaңa qına jaqnnaşbp kilә torqan ber dәyerdә alar. Ber jaqtan Qıtaj mandarinnağnlıq fiodal qanunnar әstndә jәşәsәlәр, ikncә jaqtan ingliz çihangir (imprialis) lәrenen qatb skәncәsә әstndә izelәlәр.

Mnә şul xalqtan, tatar әdәbiatına— sanqәtә әslәnye jaqnnan yrnәk vula alrıbq әdәbiat köty, yze ber hauadaqbp «siksәn» ne sanau bulır ide. Lәkin şuna dә qararastan, mnә şıñş әsәrne tәrtip itep «ujqur әdәbiat» nbn yrnәklәren oјstrdym min.

— «Ni әcen?» disez inde—әlәttә.

İn elek şunş әjтep ytim. Min monş tәzyner tәp tlagе itep, kyplәrevез annaqanca, uqlaqanca, tatar proletariat әdәbiatına sanqәtә әslәnydә yrnәk bulunş almadym, minem tәp tlagem ike tәrlә nәrsәgә bәjlәngән:

Kiñ zur tanqәtә, çir bәjlbq jaqnnan ciksez dәrәçadә juqlar bulqan Şәrqі Türkstan («Qıtaj Türkstan» disәk tә vula) bәjek Oktәbr taңınlıq alndnda tora. Xәzrgә әdәbiat, szgә taqdim itlgән ujqurlar, әnә şul—Oktәbr taңı alndnda torqan Qıtaj

Uygur Edebiyatı kitabının *Eytip Üterge Kirek* başlıklı giriş mahiyetindeki kısmının ilk sayfası (Beşiri 1931: 3)

Tatar edebiyatının sanat seviyesi ile karşılaştırıldığında ona örnek teşkil edecek bir edebiyat olmamakla birlikte eseri neden kaleme aldığı da yine bu bölümde izah etmektedir. Bu açıklamalarında da ideolojik kaygılar ön plana çıkmaktadır. Eseri kaleme alışı ile ilgili olarak iki gerekçe ileri sürer. İlk ve en önemli sebep uçsuz bucaksız zenginliklere sahip *Şergi Türkistan* [Doğu Türkistan]'ın Ekim şafağının önünde bulunmasıdır. Halkın hayatının, medenî seviyesinin, psikolojisinin, siyasi, iktisadî taleplerinin bilinmesi gerekmektedir, Marksizm'e göre bunun yolu da edebiyattan geçmektedir. Bu sebeple Uygurların durumunu eserinde verdiği örneklerden okurların anlayabileceği vurgusunu da yapar. Beşiri ikinci sebep olarak Uygur edebiyatının sanat bakımından düşük seviyede olsa da ideolojik bakımdan devrimci bir karaktere sahip olmasını gösterir. Uygur edebiyatının tarihi, gelişme basamakları, halk edebiyatı ile ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlerin karşılaştığı zorlukları ortadan kaldırmak için eserini yazdığını bu sebeple çalışmasında Uygur edebiyatının durumu, gelişmesi, değişim tarihi üzerinde uzunca durduğunu da belirtir (Beşiri 1930: 4). Görüldüğü üzere eserin kaleme alınması tamamen ideolojik sebeplere dayandırılmaktadır. Yazar, aynı zamanda bazı konuları eserinde uzunca ele aldığını da ifade eder. Çalışmanın o dönem için ayrıntılı olduğunu belirtmektedir.

Uygur Edebiyatının Göllengen Devri bölümünde Uygur edebiyatının ilk ortaya çıkış dönemlerine dair bilgiler verilmektedir. Onun dikkat çektiği ilk husus Uygurların çok eski dönemlerde yerleşik hayata geçmiş olmalarıdır. Uygurları yaşadıkları coğrafyada MÖ 3-4. yüzyıllardan yerleşik hayata geçmiş bölgenin en medenî topluluklarından biri olarak tanımlar. Ekonomik bakımdan oldukça güçlüdürler. Dil ve edebiyatları başka Türk halkları ile karşılaştırıldığında onlara örnek teşkil edecek

seviyede gelişmiştir. Ayrıca onların yazılı edebiyat tarihini kaleme almak için yıllarca çalışmaya ciltler dolusu esere ihtiyaç duyulacağını da belirtir. Bu sebeple de kendince bir sınır çizerek Uygur edebiyatını bizim Karahanlı dönemi eseri olarak sınıflandırdığımız Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig adlı eseri ile başlatır. Onu Uygurların yazılı edebiyat geçmişinin önemli bir eseri olarak değerlendirir. Kutadgu Bilig'in sadece Türk halkları arasında değil Avrupalılar arasında da sevilen bir edebi eser olduğunu söyler. Bu eser onun ifadeleriyle sadece dili, üslubu, sanatı bakımından değil elbette dönemi açısından değerlendirildiğinde içeriği bakımından da üst seviyede bir eserdir. Eserde hayal, aşk, tasavvufun çok bilime, hayata gerçekçi bir şekilde yaklaşıldığı Beşiri'nin dikkatini çekmektedir. Bu yönleriyle onun Sadî, Yesevî ve Ömer Hayyam'dan ayrıldığını belirtir. Burada Kutadgu Bilig'ten örnekler de yer vermektedir (Beşiri 1930: 6).

Beşiri, Kutadgu Bilig'i eserinin birçok yerinde bir mihenk taşı gibi kullanır. Ona göre bu eserin yazıldığı dönemde Beşbalıg, Karakurum, Kaşgar şehirleri adeta bir edebiyat yuvası olmuştur. Yüzyıllar boyu bu bölgeler edebiyat beşiğidir ve Uygur edebiyatı burada Arap etkisinden korunmuştur. Aynı zamanda burada gelişen Uygur edebiyatı Türk-Tatar halklarının edebiyatının temelini teşkil etmiştir. Özellikle Özbek edebiyatının gelişmesine önemli bir etkisi olmuştur. Ancak 16-17. yüzyıllarda özellikle İslam kültürünün etkisini arttırmasıyla dinî fikirler ve tasavvuf Uygurlar arasında *hocalar* denilen bir sınıfa doğurmuştur. Bu sınıfın iktidar mücadelesi neticesinde Uygurlar 17. yüzyılın sonunda istiklallerini de kaybetmiştir (Beşiri 1930: 7-8) Beşiri, Hocalar devri olarak adlandırdığı bu dönemi sert sözlerle eleştirmektedir. Bu dönemin sonuçlarını şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

İşte bu taht mücadeleleri sonunda iktisadi durumları kötüye giden, toprakları çeşitli hocalar arasında bölünen Uygurların milli kültürleri ile sanatsal edebiyatları da gelişip yayılmak bir yana eski zenginliğini de koruyamamıştır. Edebiyatın kendisinin zayıflaması yanında bir yandan bu hocaların aracılığıyla Arapçadan giren kelimeler diğer yandan Kalmuklar ve Çinlilerden gelen kelimeler onların kültürüne girmiş, edebî dillerini karıştırmış, saf Uygurcalarını bozmuştur (Beşiri 1930: 8)

Beşiri, Uygur edebiyatının gelişme dönemi şahısları ile ilgili bir başka bilgi vermez. Uygur yazılı edebiyatında İslamî dönemi Uygurların uzun bir süre direndiği Araplaştırma siyaseti ile ilişkilendirmesi ilginçtir. Ona göre Uygurlar her ne kadar 844'te İslam'ı kabul etseler de Arap ordularına karşı uzun süre mücadele etmişlerdir. Bu bakış açısının artık etkisini güçlü bir şekilde hissettirmeye başlayan Sovyet dönemi ideolojisi ile ilişkili olması muhtemeldir. Çin'in baskılarından da bahsetmekle birlikte Uygur kültürü ve edebiyatının Arap ve Fars istilasına maruz kaldığının altını çizer ve bu dönemi bir fetret devri olarak tanımlar. Fetret döneminin gerekçesi olarak da Farsça ve Arapçanın Uyгурca üzerinde kurmuş olduğu baskıyı gösterir (Beşiri 1931: 5-14). Beşiri'nin bu tespitlerinde dönemin Sovyet ideolojisinin etkileri yanında Sovyetler Birliği Çin ilişkilerinin de izlerinin olduğu söylenebilir. Arapça ve Farsça ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler de bir bakımdan haklı olmakla birlikte daha çok dönemin ideolojik bakış açısıyla ilgilidir.

Beşiri, eserindeki bölümlerde edebiyat ile ilgili verdiği bilgileri dönemin siyasî ve tarihî olayları ile ilişkilendirerek değerlendirmeye çalışır. *Matur Edebiyatta Fitret Devri* ve *Til Cuarlıgı Megne Köçsizligi* başlıklı bölümlerde de bu husus öne çıkmaktadır.

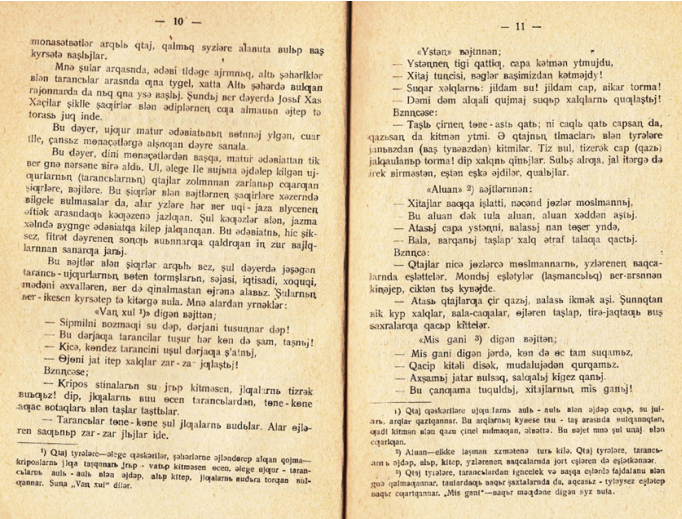
19. yüzyıl ortalarında Yakup Bey ülkesini Çinlilerin elinden almışsa da bu durum Uygurların durumunu düzeltmemiştir. Beşiri, bu dönemin sadece hanın kendi saray işretlerine yaradığını ifade etmiştir. Bunun ardından Çinliler tekrar yazarın *Altı Şehir Ülkesi* adını verdiği Uygur ülkesini (Doğu Türkistan'ın güneyini) işgal etmişler ve Uygurlar neticede her şeylerini kaybetmişlerdir. Bu dönem Uygurların Tarançı adını aldıkları dönem olarak da kaydedilmiştir. Yani kaybedilen sadece özgürlükleri değildir aynı zamanda millî isimlerini de kaybetmişlerdir (Beşiri 1930:8).

Beşiri, Uygur edebiyatı ile ilgili eserinde sık sık Uygurlar üzerinde hakimiyet kuran Çin devletini de eleştirmekte, onu emperyal bir güç olarak değerlendirmektedir. Bu emperyal gücün Uygurları din adamları aracılığıyla yönettiğinin de altını çizmektedir:

“İşte bu şekilde millî isimlerinin ikiye bölünüşü ve asıl isimlerini tarihe terk etme, siyasî, iktisadî bakımdan kul seviyesine getiriliş onların dil ve edebiyatlarına da tesir etmiştir. Günümüz Avrupa emperyalistlerinin Şark'taki koloni halkları manevî olarak ezme, tembellik içinde bırakma siyasetinde neyi yapmışlarsa Çinliler de Uygurlar konusunda aynı siyaseti takip etmişlerdir. Bunlar şu şekildedir: Dinî ulemayı; hocalar, sufileri ele alıp yerli halkların ruhunu öldürme, onları cennet ile yetindirip hayattan uzaklaştırma vd.” (Beşiri 1930: 9)

Beşiri'ye göre bu durum elbette edebiyat alanına da yansımıştır. Sufilerin getirdiği tasavvuf edebiyatı, dinî münacatlar saf Uygur kelimeleri arasına kara tohumlar ekmektedir. Bu da yetmezmiş gibi üstüne bir de Kalmuk ve Çin dillerinden kelimeler Uygurcaya girmektedir (Beşiri 1930: 9-10).

Bu dönem Beşiri tarafından çok eleştirilmekle birlikte yine bazı türlerin korunduğunu ifade eder. Söyleyenleri belli olmamakla birlikte Çin zulmü karşısında dertlenen şairlerin şiirlerinin dinî kitaplar arasında korunduğunu belirtir. Bu eserleri o dönem Uygurlarının siyasî, iktisadî durumlarını göstermesi bakımından önemli bulur ve bunların ikisini örnek olarak eserine dâhil eder.

Z. Beşiri'nin Uygurların siyasî, iktisadî durumlarını gösteren bahsettiği şiirlerden örnekler (Beşiri 1931: 10-11)

Til Cuarlığı Megne Kõçsizligi başlıklı bölümde Beşiri, Kutadgu Bilig’i değerlendirmelerinin merkezine oturtur. Yazara göre bu eser saf Uygur diliyle yazılmıştır, söz dizimi de açık ve anlaşılırdır. Bu hususlar Kutadgu Bilig ve Uygur halk türküsünden örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Kutadgu Bilig’in dil açısından bu sadeliğine rağmen millî edebiyat öncesinde Molla Bilal’in şiirlerinin % 90’ının Arapça ve Farsça kelimelerden oluştuğu dikkat çeken bir başka husustur. Benzer şairlerin eserlerinin ortalama %50-60’ının Arapça ve Farsça kelimeler içerdiğine de dikkat çekilir. Ancak sorunlar sadece dil ile ilgili değildir. Uygur edebiyatının içerik bakımından da sanatsal açıdan da geriye gittiği belirtilir (Beşiri 1930: 12-13).

İleride görüleceği üzere Beşiri, Uygur edebiyatının eski dönemleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermemektedir. O, edebiyat tarihçiliği işini profesyonelce yapan bir kişi değildir. Bu durumdan kaynaklandığını düşündüğümüz gerekçelerle Beşiri, 20. yüzyıl öncesi Uygur edebiyatı hakkında genel bazı değerlendirmeler dışında bilgi vermez. Onun asıl beklediği edebiyat, buraya kadar verdiği eserlerde yoktur. O, gerçek anlamda bir Sovyet edebiyatının ne zaman ortaya çıkacağı üzerinde durmaktadır.

Uygurlarda Halk Edebiyatı ve Uygur Halk Edebiyatında Yana Bir Devir başlıklı bölümlerde kronolojik sıralamanın dışına çıkılarak halk edebiyatı ele alınmaktadır. Uygur halk edebiyatı Beşiri’nin dikkatini çeken bir alan olmuştur. Modern Uygur edebiyatından önce halk edebiyatının zenginliğine vurgu yapar. Beşiri, Uygur modern edebiyatına geçmeden önce onların halk edebiyatı üzerine bazı değerlendirmelerde bulunur. Uygur halk edebiyatı atasözü, bilmece, sokak türküleri, masallar, halk manzumeleri bakımından çok zengindir. Özellikle Çin baskısı karşısında Uygurların halk edebiyatlarına sarıldığına ve onu muhafaza ettiğine vurgu yapar. Dil ve edebiyat alanındaki baskılarının aksine dinin müzik üzerine etkisinin sınırlı kaldığına Uygurların müzikle olan münasebetlerine dikkat çeker. Ona göre bu halk edebiyatının ancak bir tarafıdır. Onun ikinci bir boyutu daha vardır. Bu dönemde Uygurların yaşadıkları sıkıntıların, gördükleri azapların yeni bir halk edebiyatının teşekkülüne sebep olduğunu belirtir. Bu sıkıntılar özellikle köylü şiirlerinde yer bulmuştur. Özellikle zenginlere, Çinli istilacılara karşı köylülerin verdikleri mücadele şiirlerinde işlenmektedir (Beşiri 1931: 18).

Bu husus araştırmacıların genel olarak dikkatini çekmektedir. Bu dönemde Uygur halkı içinde halk destanları, halk türküleri ve halk şiirleri, halkın siyasi, ekonomik ve ahlakî durumunu yansıtan bir sanat aynasına dönüşmüştür. Özellikle Çin (Mançu) hanedanlığının baskı ve şiddetleri Uygur destan, koşuk ve türkülerinde büyük bir titizlikle ve sanatla işlenmiştir (Baran 2007: 192).

Beşiri burada yine ideolojik bir açıklamada bulunmaktadır. Uygurların modern edebiyatında göremediği bazı hususiyetleri Beşiri halk edebiyatının bu safhasında bulmaktadır. Yani sosyalizme giden yolda ideolojik alt yapıyı hazırlayacak olan konular halk edebiyatının tarafında bulunmaktadır. Buna örnek olarak Abdurehim Nizariy (1776-1849) verilebilir. Uygur sözlü ve yazılı edebiyatını başarılı bir şekilde birleştiren Nizariy’in, Rabia-Sedin destanı dönemin sosyal düzenini, insanlar arasındaki eşitsizliği ve adaletsizliği büyük ustalıklı dille getirir. Bu destanda zengin bir ailenin kızı olan Rabia ile fakir ailenin çocuğu olan Sedin’in hazin hikâyesi anlatılmaktadır (Çengel 2013: 144). Beşiri’nin sosyalist Uygur edebiyatını geliştirmek için halk edebiyatlarında gerekli konuların bulunduğu tespitlerinde de bu tür metinlerin etkisi vardır. Modern Uygur edebiyatının kuruluş dönemlerinde de bu metinlerden etkili bir şekilde istifade edilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan topraklarında yaşanan tarihî olaylar neticesinde devrin edebî eserlerinde görülen halk diline yakınlık eğilimi, demokratik düşüncelerin işlenmesi, Uygur edebiyatında yeni bir devrin başlayacağına işaret etmekteydi. Bu devri temsil eden eserler arasında Molla Bilal Binni Molla Yüsüp'ün (1823-1900) *Gazat Der Mülki Çin, Çañoza Yüsüphan, Nuzugum* destanları, Şair Seid Muhammed Heyd Muhammed Oğlu'nun *Şerhi Şikeste* destanı (1882) vardır. Uygur edebiyatındaki yeni devrin konuları Molla Musa Sayramı (1836-1917), şair Hüseyinhan Tecelli (1850-1930), şair Sabir Ahun Binni Abdukadir (1843-1922), şair Muhammet Resul Şevki (1853-?), şair Abdulla Şerip Oğlu Heste (1854-1907) gibi aydınların eserlerinde farklı boyutlarda ele alınmıştır (Kaşgarlı 2017: 1).

Beşiri Uygurları araştırmak için Uygur halk edebiyatının çok önemli olduğunu belirtmekle birlikte bugüne kadar bu malzemelerin gerektiği kadar toplanmadığını belirtir. Bu konuda Rus Pontusov'un çalışmalarına ancak onun da yetersizliğine dikkat çekilir. Uygurların arasından da bu işle meşgul olanlar çıkmamıştır. Burada ilginç bir bilgi verilir. Devrimden sonra Uygur öğretmen Latif Ensari ile kendisinin Uygur Edebiyatı adıyla bir eser hazırladıkları ve 245 sayfalık bu eserin Moskova'da yayımlandığı söylenmektedir (Beşiri 1930: 22). Ancak bu esere bütün araştırmalarımıza rağmen ulaşamamıştır.

S u l d a n : 1 — Uygur şairi Qəndixəj Məxəmməd, 2 — Qəndulla Ruzinaxəf, 3 — Jəş jazucılardan Jaqub Ruzief.

Uygur Şairleri Abdulhey Mehmeddi, Abdigopur Rozibakiyev, Yakup Ruziyev (Beşiri 1931: 33)

Millî Burjuva Devri Edebiyatı [Millî Burjuva Devri Edebiyatı] başlığı altında eserin giriş kısmında yapmış olduğu Tatar vurgusu tekrar karşımıza çıkar. Beşiri'nin *Millî Burjuva Edebiyatı* olarak adlandırdığı edebiyatın Uygurlar arasında Gulca ve Yedisu'da 1870'te Uygurların Çinlileri Gulca bölgesinde yendikten sonra oluşan özgürlük ortamında biraz gelişen ticari ilişkiler neticesinde özellikle Tatar yazarların eserlerinin bu bölgelere ulaşması ile geliştiğini söyler. Ona göre, bu ilişkiler neticesinde Vakit, Şura, Yıldız gibi süreli yayımlarla Uygur yazarlarının eserleri yayımlanmıştır (Beşiri 1931: 23-14).

Bu dönemde Beşiri'nin dikkatini çeken ilk hususlardan biri *Vilayet Gazeti* [Vilayet Gazetesi]'dir. Gulca ilinde Uygur-Tarançı dilinde çıkan bu gazetenin amacını dini

hareketleri savunma, feodalizmin kanunlarını övme ve Ceditçilerle mücadele eden ibaret olarak belirlemiştir. Ona destek verenler ise hocalar, mollalar, sufiler, Rus misyonerler olarak sıralanır. Bu durum aslında modern Uygur edebiyatının gelişimi için önemlidir. Ancak yine de ideolojik olarak Beşiri tarafından eleştirilmektedir. Beşiri'ye göre millî burjuva edebiyatı gelişmektedir. Bu sırada Hüseyin Bin Yusuf tarafından Yarkent şehrinde küçük bir matbaa da açılması gibi önemli yenilikler olsa da bunlar onun beklentilerini karşılamaktan uzaktır. Bu matbaada bazı millî kitaplar da basılmıştır (Beşiri 1930: 25). Beşiri bu dönemi eserinde şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

Bu millî burjuva edebiyatı da dil ve kuruluş bakımından fetret devrindeki Molla Bilal'in edebiyatından çok farklılık gösteremedi. Çoğunluğun dili burada da görülmedi. Bunun dışında onların içeriği de genel olarak insanların içinden, onların hayatından alınmadığı için yazılanlar ammenin arasında yayılıp onlarla bütünleşemedi. Bu eserler mana bakımından da çok sığ, sanatça işleniş bakımından da çok aşağı seviyededir." (Beşiri 1930: 26)

Beşiri bu edebiyatın yetersizliklerinin sadece dil ve konu ile ilgili olmadığını Uygurların yaşadığı coğrafya dikkate alındığında başka sorunların da olduğunu belirtir. Çünkü Çin ve Rusya arasında sıkışmış olan Uygurların sadece Yedisu ve İli bölgelerinde yaşayanlar bundan haberdardır. Uygur nüfusunun büyük kısmının yaşadığı Altı Şehir ülkesi adını verdiği bölgede bu edebiyat tanınmamıştır, der (Beşiri 1930: 26).

Beşiri, Uygurların bütün bu gelişmelere rağmen Uygur Türkçesinde gazete ve dergi yayımlayamadıklarını da belirtir. Ancak onlar Ceditçilik, millî medeniyet, millî ticaret, sanat konusunda çok sayıda eser kaleme almışlar ve bu eserler elden ele yayılmıştır. Millî burjuva edebiyatının tam olarak gelişmemiş olması sebebiyle Sovyet dönemi edebiyatına ciddi bir miras bırakamayan bu dönemi *Çeçek ata almaştan kalgan devir* [Çiçek açamamış dönem] olarak adlandırmıştır (Beşiri 1931: 26). Beşiri bu dönemi edebiyatta yeni türler, düşünce dünyasında getirdiği yenilikler bakımından olumlu bulur ancak onun için bu yeterli değildir. Gerici hareketlere karşı bakış açısı ortaklıkları dışında bu dönemi de yeteri kadar tatmin edici bulmaz. *Üzbek Edebiyatı* adlı eserinde de bu durumu sık sık dile getirmiştir. Ancak Beşiri'nin basın yayın hayatının Uygurlarda gelişmediği ifadelerinin aksine günümüz kaynakları özellikle Ceditçilik hareketinin etkisiyle açılan okullardan sonra tesis edilen matbaaların da katkısıyla kitap ve gazetelerin yayımlandığına dair bilgiler verir.

N. Niyazi ve Tianşan Dağlarına adlı eserinin ilk kısmı (Beşiri 1931: 52)

Öncelikle 1899 yılında birçok aydın ve zengin Uygurlar tarafından “Matbaa-yı Hurşid” kurulur. Bunun ardından 1910 yılında Kaşgar’da Yenihisarlı Nurhacı namında bir kişi tarafından “Matbaa-yı Nur” adlı bir taş matbaa daha açılır ve burada birçok kitap yayımlanır. 1905’te Kaşgar’da kurulan “Şivit” matbaasında “Sultan Saltuk Boğrahan” ve “Dünya Coğrafyası” isimli iki kitap yayımlanır. 1920 yılında, Doğu Türkistan’daki Gulca Küre’de bir taş matbaa kurulup birçok edebi kitap neşredilir. Matbaa kuruluşlarının ardından gazete yayımları da hız kazanır. İlk olarak 1911 yılında Kaşgar şehrinde, aydın Kutluk Şevki tarafından “Añ” (Fikir) adlı Uygurca gazete çıkarılır. Bu gazete Şiñşisey dönemine kadar yayın hayatına devam eder. 1922 yılında “İli Dihkanlırı” (İli Çiftçileri) adıyla yayımlanır. Gazetenin kim tarafından çıkartıldığı bilinmemektedir. “Şıncañ Geziti” (Şıncañ Gazetesi) 1924 yılında önce “Hanniñ Tesnip Kilgan Yeni İşleri” (Hanın Yaptığı Yeni İşler) ismiyle yayımlanmıştır (Baran 2007: 194-195)².

H. Aliyev'in Uygurstan İlime [Uyguristan Elimge] Adlı şiiri (Beşiri 1931:59)

² Uygurlar arasında matbaa ve basın yayın hayatının gelişim süreci günümüzde çok daha ayrıntılı çalışmaların konusu olmuştur. Ancak Zarifi'nin eserindeki her ayrıntının bu makalede değerlendirilmesi elbette mümkün değildir. Bu yola başvurulması makalenin odağını dağıtacağından başka çalışmaların konusu olmak üzere bırakılmıştır. Uygurlardaki yenileşme dönemi, fikir akımları ve matbuat hareketleri için Hikmet Koraş, *Vatan Şairi Bir Uygur Mehmetimin Obulkasimov (Almasbek)* (2015), Adem Yeloğlu'nun *Uygur Yenileşme Süreci, Matbuatın Gelişmesi ve Yeni Hayat Gazetesi* (2019), A. J. Qarluk'un *Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü'nün Etkisi Üzerine* (2010) ve *Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine* (2009) başlıklı çalışmalarına bakılabilir. Uygur edebiyatı üzerine yazılmış genel çalışmalarda ve Uygur edebiyatının temsilcileri hakkında yazılmış eserlerde bu konular ele alınmaktadır. Makalede kullandığımız diğer kaynaklarda da konu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Beşiri'nin Oktyabr Edebiyatı hem Anın Köçleri başlıklı kısımdan anlaşıldığı kadarıyla onun asıl beklediği yeni dönem yani Sovyet dönemidir. 1919 yılında Rusya'da gerçekleşen devrim Çin'i de etkilemiştir. 1919 yılındaki 4 Mayıs hareketi bu etkinin en somut göstergesidir. Beşiri'ye göre Uygurların baskı ve zulüm altında yaşadıkları için Sovyet devrimini sevinçle karşılamışlardır. 1918 yılında Beşiri'nin *ilk kızıl çiçek* olarak adlandırdığı *Sadai Tarañçı* [Tarañçı Sesi] gazetesi Almatı'da yayımlanır. Bu yayının Uygurlar üzerindeki etkisi sınırlı olmuştur. Çin'le Sovyet Rusya'nın ilişkilerinin sorunlu oluşu bunun en önemli sebebidir. Her halükârda daha önceki kısımda eleştirdiği *İli Vilayeti Gazeti* dikkate alınmazsa Uygur dünyasının binlerce yıllık tarihinde ilk defa açan çiçek olarak değerlendirilir. Beşiri aynı zamanda bu gazeteyi Uygur sanatsal edebiyatının da başlangıcı olarak görür (Beşiri 1931: 26-27).

1921 yılında Taşkent'te yayımlanmaya başlayan ve ikinci sayısından itibaren Almatı'ya taşınan *Kambagallar Avazı* [Fakirlerin Sesi] gazetesi de bu bölümde zikredilmiş ancak ayrıntılı bilgi verilmemiştir (Beşiri 1930: 30).

Beşiri'ye göre bu iki gazete sanatsal Uygur edebiyatının temellerini atmıştır. Modern Uygur edebiyatının gelişimi oldukça sancılı olmuştur. Çok çeşitli problemler Beşiri tarafından tespit edilmiştir. Özellikle farklı çevrelerin edebiyattan beklentilerinin aynı olmadığına dikkat çeker. Bir kısım tamamen sosyalizm merkezli bir edebiyattan yanadır. Bu durum uzun süre devam etmiştir. Sovyet Rusya'da yaşayan Uygurların edebiyatı ve Çin hâkimiyetinde kalan Uygurların edebiyatı farklı bir eğilimdedir. Beşiri bu durumu Abdulhey Mehemmediyev ve N. Niyazi örneği ile açıklar. N. Niyazi Çin hâkimiyetinde kalan Türkistan'da (Altı Şehir Ülkesi) doğmuştur. G. Mehemmediyev ise Doğu Türkistan'ı hiç görmemiştir çünkü Yedisu'da doğmuştur. Ancak her ikisinin eserlerinde de zaman zaman yaklaşım farklılıkları olsa da Uygur ülkesinin azatlığı konusu işlenmektedir (Beşiri 1930: 30-31).

Bu dönemin genç şairleri arasındaki durumu da Beşiri kısaca tahlil eder. Genç şairler arasında fütürizm, imaj hastalığına yakalananlar yoktur ancak sembolizm, romantizm gibi akımlar bir dereceye kadar görülmektedir. Buna karşılık realizm akımı da gün geçtikçe güçlenmektedir. Gerçek hayattan alıntılanan konuların yeni tipler üzerinden işlenerek anlatılması ise henüz yeterli seviyede değildir. Hatta bu tür manzumeler ve romanlar hiç yoktur. Sadece kısa şiir ve hikâyeler bulunmaktadır. Beşiri'nin burada Tatar edebiyatçı Galimcan İbrahimov vurgusu dikkat çeker. Çünkü genç şairler ona göre İbrahimov'un takipçileridir (Beşiri 1930: 31).

Bu bölümde yazar, dönemin eser veren edebiyatçıları Ömer Mehemmediyev, Gocambedi, L. Ensari, N. Niyazi, Hüdaverdi Aliyev, Apdulhey Mõhemmedi, Sulun (Abdıgopur Rozibakiyev), Bogra, Detmen, Titek, Hebib Zakiri gibi edebiyatçıların adlarını zikreder. Bunlar arasında Nazer Hoca Abdusemetov (Uygur Balası)'un Ekim devrimi ideolojisini eserlerinde biraz olsun işlediğini belirtir. Onun eserleri sanat bakımından güzel olsalar da bunların ideolojik yönden ancak Sovyet tarzındaki eserlere yaklaşabildiğini ifade eder. Onun Sovyet sonrası dönemde yazdığı eserler arasında en güçlüsünün *Nazikim* manzumesi olduğunu belirtir. Bu manzume, konusunu halk edebiyatındaki *Nazikim* adlı eserden almıştır. Onun tespitlerine göre Uygur Sovyet edebiyatının artık temelleri atılmıştır ve 4-5 yıl içerisinde estetik yönden okurları hayrete düşürecek eserlerin ortaya çıkabileceğini belirterek çalışmasının bu bölümünün noktalar (Beşiri 1930: 31-32).

Şair Titek [Nezim İskenderov]'in Aylı Tünde [Aydın Kéçide] (Beşiri 1931: 73)

Beşiri'nin eserinin önemli bir kısmını Uygur sanatçılarının eserlerinden seçmelerin yer aldığı bir nevi antoloji olarak adlandırabileceğimiz bölüm oluşturur. Bu bölümde Uygur edebiyatçılarından Ömer Mehemediyev'in *Avır Küñlerde* [Éğır Küñlerde], *İski Aksakalın Ügiti* [Kona Aksakalın Nesihiti ?] hikâyeleri, Nazer Huca (Uygur Balası)'nın *Uram Sözləri* [Koça Sözliri] nesrinden bir parça ve *Her Kim Üzinçe* [Herkim Öziçe], *Uygurstanda Titek* [Uygurstanda Titek], *Bizde* [Bizde] şiirleri, Datmen'in *Birilgenmin* [Bérilgenmin] şiiri, N. Niyazi'nin *Tiyaşan Tavlarına* [Tiyaşan Tağlariga], *Oktyabrga Selem* [Öktebirge Salam], *Veyran Yort Diler Anı* [Veyran Yurt Deydu Uni] şiirleri ve *Anama* [Anamğa] adlı kısa bir nesir örnek, Habib Zakir'in *Uygur Kızı* [Uygır Kızı], H. Aliyev'in *Uygurstan İlime* [Uyguristan Elimge], *Könlüm Koşu* [Könlüm Kuşu] şiirleri, Sulun (Abdıgopur Rozibakiyev)'ün *Çiyert* [Çal] şiiri, G.H. Hucambedi'nin *Kızıl Töbe* [Kızıl Töpe], Meryem'in *Biznin Zarıbiz* [Biznin Zarımız], *Selem Sizge Sinlim* [Salam Sizge Sinlim], Borga'nın *Gunda Honada* [Gundahanida], *Handa* [Handa] şiirleri, Abdulhey Mehemedi'nin *Çap Kitmeninne* [Çap Ketmininni], *Kaç!* [Kaç!], *Uynagızçı* [Oynatkuz ?], *Açılma Könlüm* [Éçilma Könlüm], *Yeş Yöregim* [Yaş Yüregim] şiirleri, Titek [Nezim İskenderov]'in *Aylı Tünde* [Aydın Kéçide], *Yeşil Boday* [Yeşil Buğday], *İli Suvına* [İli Suyığa] şiirleri Tatar Türkçesi ile verilmiştir³.

Sonuç

Beşiri'nin *Uygur Edebiyatı* eseri, Uygur edebiyatı tarihine ilişkin mevcut bilgi birikimi göz önünde bulundurulduğunda bize çok yeni şeyler söylemiyor. Ancak bu eseri dönemi göz önünde bulundurularak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Sovyet devriminin ilk çeyreğinde bir Tatar yazarın böylesi bir eseri kaleme almış olması başlı

³ Beşiri'nin *Uygur Edebiyatı* adlı eserinin antoloji bölümünde yer alan edebiyatçıların adlarının bugün nasıl yazılacağı konusunda da sorunlar bulunmaktadır. Kendi çalışmalarımız arasında da konu ile ilgili başka çalışmalarda da farklı yazımların tercih edildiği görülmektedir. Bu bakımdan bütün eserlerde bir tutarlılığın olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca bu edebiyatçılara ait eserlerin Tatar Türkçesine aktarmalarının çalışmada yer alması dolayısıyla onların hepsinin Uygur Türkçesi orijinallerini tespit etmek de tarafımızca mümkün olmamıştır. Bu sebeple burada Tatar Türkçesi şekilleri esas alınarak ve Uygur Türkçesindeki orijinallerinin muhtemel şekilleri verilmiştir. Şüpheli görülenlerin yanına soru işareti koyulmuştur.

başına önemli bir hadisedir. Bu durumu Tatar aydınlarının Türk dünyasına bir bütün olarak bakma eğiliminin bir yansıması olarak değerlendirebiliriz. Eserde Sovyet ideolojisi hem yapılan değerlendirmelerde hem de örnek metinlerin verildiği bölümde kendisini fazlasıyla hissettirmektedir. Büyük bir ihtimalle bunlar olmasa eserin yayımlanması da mümkün olmazdı. Beşiri, Uygur edebiyatını Sovyet ideolojisi çerçevesinde değerlendirmiş ve genel hatlarıyla bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Dönemleri de bu çerçevede kısaca tanıtmıştır. Bunların Uygur edebiyat tarihine ilişkin ilk değerlendirmeler arasında olduğunu söyleyebiliriz. Birçok yazar ve şairin eserlerinden seçmelerin de esere eklenmiş olması yine bu eseri alanın ilk çalışmaları ve örnekleri arasına sokmuştur. Burada göz önünde bulundurulması gereken bir başka husus da Beşiri’nin Sovyet hâkimiyetinde kalmış olan Batı Türkistanlı yazar ve şairler üzerinde durmuş olmasıdır. Bu durum onun görev yaptığı bölgeden kaynaklanıyor olmalıdır. Günümüzde bu eserin modern Uygur edebiyatı araştırmacılarının dikkatinden kaçtığı da belirtmek gerekir. Gözden geçirdiğimiz eserlerde Beşiri’nin eserinin kullanılmadığını aynı zamanda araştırmacıların önemli bir bölümünün de bu çalışmadan haberdar olmadığını tespit ettik. Eserin genel hatlarıyla tanıtılmış olması onun literatüre kazandırılması açısından da önem taşımaktadır.

Kaynakça

- BARAN, Lokman, (2007). “Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi”, *Bilig*, S. 42: 191-211.
- BAYRAM, Bülent, (2018a). *Zarif Beşiri ve Çuvaş Edebiyatı (İnceleme-Metinler)*, İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları.
- BAYRAM, Bülent, (2018b). “Tatar Yazar Zarif Beşiri ve Edebiyat Tarihçiliği Üzerine Değerlendirmeler”, *Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu / (8-10 Kasım 2018)*, İstanbul: Motif Vakfı Yayınlar: 82-91.
- BAYRAM, Bülent, (2019). “Zarif Beşiri’nin Üzbek Edebiyatı Adlı Eseri: Bakış Açısı-İçerik İncelemesi”, *Türkbilig*, (38): 31-42.
- BEŞİRİ, Zarif, (1928). *Çuvaş Edebiyatı*, Kazan: Tatarstan Devlet Neşriyatı.
- BEŞİRİ, Zarif, (1930). *Üzbek Edebiyatı*, Kazan.
- BEŞİRİ, Zarif, (1931). *Uygur Edebiyatı*, Kazan.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu, (2013). “Çağdaş Uygur Edebiyatı”, *Çağdaş Türk Edebiyatları II*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları: 140-170.
- DEVLET, Nadir, (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919*, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- EHMİDİ, İmincan, (1996). *Uygur Edebiyatı Tarihi*, Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- GALİMOV, S., (2012). "Natsionalnoye v Tvorçestve Zarifa Başiri Na Materiale Oçerkov 'Çuvaşlar' (Çuvaşi) i Povesti 'Çuvaş Kızı Enise' (Çuvaşkaya Devuşka Anisa)", *Çuvaşi i İh Sosedi Etnokulturniy Dialog v Prostranstvenno-Vremennom Kontinuumе - Material Mejregional'noy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii (s. Çeboksarı, 15-16 Noyabrya 2011 g.)*, Çeboksarı: Çuvaşkiy Gosudarstvennyy İstitut Gumanitarnıh Nauk: 49-58
- GALİMOV, S., (2017). *Literaturno-Hudojestvennoye i Publitsistiçeskoye Naslediye Zarifa Başiri*, Kazan: İYALİ im. G. İbragimova AN RT.
- GALİMULLİN, F., (2004). *Tabigiylikke Hilaflık: (XX Gasırnın 20-30 Yıllarında Tatar Edebiyatının Üşiş Üzinçelikleri)*, Kazan: TKN.
- GAYNULLİN, M., (1958). "Zarif Beşiri ", *Beşiri Z. Saylanma Eserler*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı: 3-8.
- KAŞGARLI, R.A., (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*, (Ed. Neşe Harbalioglu), Ankara: Gazi Yayınları.
- KORAŞ, Hikmet, (2015). *Vatan Şairi Bir Uygur Mehemmetimin Obulkasımov (Almasbek)*, Konya: Kömen Yayınları.
- MARAŞ, İbrahim (2002). *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, İstanbul: Ötügen Yayınları.

- QARLUQ, Abdureşit Jelil, (2009) “Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine’nün Etkisi Üzerine”, **Türk Kültürü**, 2009/2: 290-328.
- QARLUQ, Abdureşit Jelil, (2010). “Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü’nün Etkisi Üzerine”, **Türk Kültürü**, 2010/1: 72-112.
- ŞAHİN, Erdal, (2003). “Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabeti Mücadelesi”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, 2003 (199): 42-45.
- TEVEKKÜL, Mihrullah, (2014). “Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onun Etkisi Üzerinde Genel Bir Değerlendirme”. **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014..** Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB): 431-439.
- TÜRKOĞLU, İsmail, (2000). **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin**, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- YELOĞLU, Adem, (2019). “Uygur Yenileşme Süreci, Matbuatın Gelişmesi ve Yeni Hayat Gazetesi”, **Cappadocia Journal of History And Social Sciences**, Vol. 12: 40-54.
- YÜZİYEV, N., (2001). **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 19 Tatar Edebiyatı III**, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- ZAMAN, Nurmehammed, (1995). **Uygur Edebiyatı Tarihi**, Ürümçü: Şincan Maarip Neşriyatı.